

بررسی ساختاری و محتوایی

«اعلام قرآن»

در

«پایگاه جامع قرآن»

مصطفی کرجی *

Mgorji@noornet.net

اشاره

در نوشتار پیش رو، نگاهی گذرا به اعلام قرآن در پایگاه جامع قرآن شده است. در واقع، مقاله حاضر، به بیان گزارش‌وار مراحل تحقیق بر روی اعلام قرآن و مزایای ارائه آن در بستر اینترنت اختصاص دارد و در نهایت، جامعیت و کاربردی شدن این شاخه از علوم قرآن در پایگاه جامع قرآن تبیین می‌گردد.

کلیدواژه‌گان: پایگاه جامع قرآن، اعلام قرآن، مبهمات قرآن، اعلام اسباب نزول قرآن.

* پژوهشگر گروه قرآن مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور).

مقدمه

«پایگاه جامع قرآن»، از چهار بخش اصلی تشکیل شده که یکی از آنها، به موضوع «اعلام قرآن» اختصاص یافته است. با توجه به نقش مهم بستر وب در نشر و توسعه علوم و از جمله علوم قرآن، پرداختن به این شاخه نیز بایسته می‌نمود. با بررسی اجمالی در محیط اینترنت، مشخص شد برای اعلام قرآن اقدامی شایسته انجام نگرفته است و پایگاه‌های مرتبط، تنها به ارائه برخی از منابع مکتوب در این باره بسنده کرده‌اند.

این در حالی است که ظرفیت پایگاه اینترنتی، بسی وسیع‌تر از این است. ضرورت کاری گسترده و جامع در باره اعلام قرآن، از همین جا احساس می‌شد و بالأخره با همت گروه قرآن مرکز تحقیقات کامپیوتری نور، این مهم در «پایگاه جامع قرآن» جامه عمل به خود پوشید. اکنون دستیابی به اعلام قرآن برای پژوهشگران سریع‌تر، دقیق‌تر و البته جامع‌تر فراهم است و در نتیجه، کاربران از مراجعه به منابع ناقص و پراکنده بی‌نیاز شده‌اند.

اعلام قرآن و مبهمات قرآن

دو دانش «اعلام قرآن» و «مبهمات قرآن»، از دیرباز جایگاه ویژه‌ای در میان علوم قرآن داشته‌اند. عَلم، به گفته تهنوی: «از اقسام اسم معرفه و عبارت از اسمی است که برای شیء معینی وضع شده باشد و با همان وضع واحد، شامل چیزی غیر از آن نشود» (تهنوی، ۱۹۹۶، ج ۲: ۱۲۱۵). اعلام قرآن، دانشی است که به استخراج، مستندسازی، دسته‌بندی، و شرح اسماء علم در سراسر قرآن می‌پردازد. سیوطی نوع شصت‌ونهم از کتاب «اللاتقان» خود را به این دانش اختصاص داده است (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۲: ۳۱۲).

مبهمات قرآن نیز به گفته جرمی: «عبارت

است از اسمائی که به گونه غیرصریح و مبهم در قرآن ذکر شده باشند. این اسما می‌تواند از اسمای اشخاص، اماکن، ازمان، اعداد، [اشیا و غیره] باشد» (جرمی، ۱۴۲۲: ۲۳۸). ابهام مذکور، با استعمال اسم اشاره، اسم موصول، اسم جمع و غیره ایجاد می‌شود. منبع اصلی تفسیر مبهمات قرآن، احادیث نقل شده از پیامبر(صلی الله علیه وآله) و امامان اهل‌بیت(علیهم السلام) و روایات منقول از صحابه و تابعین است (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۵، ج ۱: ۵۴). بنابراین، دانش مبهمات قرآن، به احصا و تفسیر و تعیین مقصود از مبهمات در آیات قرآن کریم می‌پردازد. سیوطی نوع هفتادم از کتاب «اللاتقان» خود را به این دانش اختصاص داده است (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۲: ۳۱۲).

دانشمندان علوم قرآن آثار گوناگونی در این باره از خود برجای گذاشته‌اند. سیوطی، زرکشی و به تفصیل بیشتر نویسندگان دائرة المعارف اعلام قرآن، در خصوص مسائل مرتبط با این دو دانش، مطالبی را نگاشته‌اند (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۵، ج ۱: ۵۴).

منظور از اعلام قرآن در «پایگاه جامع قرآن»، همه اسمایی است که به صورت صریح (آشکار) و یا غیرصریح (اشاره) در قرآن آمده است. از دو گروه مذکور، با اصطلاح «اعلام مصرح» و «اعلام غیرمصرح» قرآن یاد می‌شود. به این مجموعه، اعلام موجود در اسباب نزول قرآن نیز اضافه می‌شود و به طور خلاصه، هر سه دسته را با نام دانش «اعلام قرآن» می‌شناسند.

شیوه‌گزینی اعلام قرآن

برای گردآوری اعلام قرآن، نخست یکایک کلمات قرآنی مورد بررسی قرار گرفته و با

توجه به منابع موجود، هر کدام که عَلم بوده یا با همان نام، یک عنوان قرار گرفته و یا ذیل عنوانی دیگر آمده است؛ مثلاً «قرآن» در آیه «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» (اسراء: ۹) به عنوان یک عَلم، ثبت شده است؛ اما «نور» در آیه «وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ» (اعراف: ۱۵۷) که از اوصاف قرآن است، به عنوان عَلم قلمداد نشده و تنها آیه مذکور، ذیل عنوان «قرآن» مرتبط شده است.

در مواردی که عَلمی، بیش از یک نام داشته (اعم از اسم، کنیه و لقب)، همه نام‌ها در یک عَلم و با یک اسم، ارائه شده است؛ مانند: احمد، محمد، الرسول، المزمّل، المدثر، السراج، الداعی، النور، الامی و عبدالله، با عنوان الرسول الاعظم(ص) ارائه شده است.

نام برخی از اعلام غیرمصرح، به دلیل اینکه چندان معروف نیستند، به ضمیمه عنوان قرآنی وی در پراتز ذکر شده است؛ مانند: والهة (امرئه لوط)، والهة (همسر لوط) (علیه السلام).

منابع اعلام قرآن

قرآن کریم، منبع اصلی استخراج اعلام در این برنامه است؛ اما در این تحقیق، از منابع دیگری نیز استفاده شده است که عبارت‌اند از:

۱. أسباب النزول، واحدی، ترجمه علیرضا ذکاوتی؛
۲. الأعلام الأعجمية فی القرآن، صلاح عبدالفتاح الخالدی؛
۳. أعلام قرآن، محمد خزائلی؛
۴. أعلام القرآن، عبدالحسین شبستری؛
۵. البحر المحيط فی التفسیر، ابوحيان اندلسی؛
۶. البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید،

تحقیقی در این زمینه انجام دهد، از طریق جست‌وجو در گروه رنگ‌ها می‌تواند به همه موارد آن در قرآن دست یابد.

علاوه بر آن، در این برنامه قابلیت مرتبطات لحاظ شده است؛ یعنی با انتخاب یک علم، اعلام مرتبط با آن نمایش داده می‌شود؛ برای مثال، با انتخاب ابراهیم (علیه السلام)، آل ابراهیم، اسماعیل، اسحاق، ساره، هاجر و... نیز ارائه می‌شود. نیز هر علم، به یک مقاله تحقیقی که معرف آن است، ارتباط دارد. حجم مقالات، به تناسب موضوع، از چند سطر تا چند صفحه متغیر است. آیات مرتبط با هر مدخل، دیگر گزینه ارتباطی در اعلام قرآن است.

چنان‌که مشاهده می‌شود، اگرچه در این برنامه مستندسازی اعلام به منابع خود به طور کامل صورت نگرفته، لیکن تا حدودی این موضوع لحاظ شده است؛ چراکه از یک سو، در کنار اعلام، آیات و تفاسیر گوناگون آنها قابل مشاهده است و از طرف دیگر، متن مقالات اعلام و منابع معرفی شده ذیل آنها، یاری‌گر خوبی در این امر برای کاربران است.

دامنه اعلام قرآن

دامنه پژوهش اعلام قرآن، سه گونه است:

الف. دامنه محتوایی:

از نظر محتوای تحقیق، سراسر قرآن با توجه به منابع تفسیری مد نظر قرار گرفته است؛ با این توضیح که همه آیات و تک‌تک کلمات

الکریم، دکتر عبدالصبور مزروق؛
۲۳. مفاتیح الغیب، فخر رازی؛

۲۴. المیزان فی تفسیر القرآن، علامه طباطبایی؛

۲۵. تفسیر نمونه، مکارم شیرازی و دیگران.

ویژگی‌های اعلام قرآن در پایگاه جامع قرآن

اعلام قرآن، گرچه بخشی از پایگاه جامع قرآن است، اما خود به مثابه یک برنامه مستقل در خور توجه و بررسی است. در این برنامه، بیش از ۱۷۰۰ علم ذکر شده که شامل دو نوع علم صریح و غیرصریح بوده و به ۲۵ گروه دسته‌بندی شده است. قابلیت نمایش اعلام به دو صورت الفبایی و گروهی هم‌زمان فراهم شده است.

همچنین، در این بخش، امکان جست‌وجو در هر کدام از گروه‌ها را برای کاربر فراهم می‌کند؛ برای نمونه، اگر پژوهشگری بخواهد از وجود انواع رنگ‌ها در قرآن اطلاع یابد یا

ابن عجبیه؛

۷. البرهان فی تفسیر القرآن، بحرانی؛

۸. تفسیر مبهمات القرآن، محمد بن علی بنسّی؛

۹. تفسیر القرآن العظیم، ابن ابی حاتم؛

۱۰. تفسیر القرآن العظیم، ابن کثیر؛

۱۱. نورالثقلین، عروسی حویزی؛

۱۲. جامع البیان فی تفسیر القرآن، محمد بن جریر الطبری؛

۱۳. الجامع لأحكام القرآن، قرطبی؛

۱۴. الدرّ المنثور فی التفسیر بالمأثور، سیوطی؛

۱۵. رجال و نساء انزل الله فیهم قرآناً، عبدالرحمن عمیره؛

۱۶. روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، آلوسی؛

۱۷. روض الجنان و روح الجنان، ابوالفتح رازی؛

۱۸. الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، محمود زمخشری؛

۱۹. کشف الأسرار و عدة الأبرار، میبیدی؛

۲۰. الکشف و البیان عن تفسیر القرآن، ثعلبی نیشابوری؛

۲۱. مجمع البیان فی تفسیر القرآن، فضل بن حسن طبرسی؛

۲۲. معجم الأعلام و الموضوعات فی القرآن

منظور از اعلام قرآن در «پایگاه جامع قرآن»، همه اسمایی است که به صورت صریح (آشکار) و یا غیر صریح (اشاره) در قرآن آمده است. از دو گروه مذکور، با اصطلاح «اعلام مصرح» و «اعلام غیرمصرح» قرآن یاد می‌شود. به این مجموعه، اعلام موجود در اسباب نزول قرآن نیز اضافه می‌شود و به طور خلاصه، هر سه دسته را با نام دانش «اعلام قرآن» می‌شناسند

مثل: ابرص و سمیع.
 ۹. پیامبران: به دلیل شرافت و اهمیت انبیای الهی، نام آنان به صورت جداگانه از سایر اشخاص در یک بخش ذکر شده است. در این گروه، چه پیامبرانی که به نام آنها تصریح شده و چه پیامبرانی که فقط اشاره‌ای به نام آنها شده، جمع گردیده‌اند؛ مانند: نوح(ع)، ابراهیم(ع) و اشموئیل(ع).
 ۱۰. جای‌ها (مکان): در این قسمت، اسامی مکان‌های دنیوی و اخروی، سماوی و زمینی، اسامی سرزمین‌های اقوام پیشین و پدیده‌های زمینی آورده شده است؛ مانند: مکه، اعراف، بیت المعمور، احقاف و بحر.
 ۱۱. جنگ‌ها: نام جنگ‌ها، صلح و فتح‌هایی که در زمان رسول خدا(ص) اتفاق افتاده، در این گروه قابل مشاهده است؛ مانند: غزوه حنین، صلح حدیبیه و فتح مکه.
 ۱۲. چارپایان: در این گروه، اسامی حیوانات اهلی، حیوانات وحشی، پرندگان و حشرات گرد آورده شده‌اند؛ مانند: بقره، ذئب، غراب و عنکبوت.
 ۱۳. حوادث مهم: در این بخش، حوادث مهمی که در گذشته اتفاق افتاده و یا در آینده اتفاق خواهد افتاد، بیان شده است؛ مانند: صاعقه عاد و نفضه الأولى.
 ۱۴. خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها: همه خوردنی‌ها

تمامی اشخاص، اعم از زن و مرد و مسلمان و کافر که به صورت صریح و یا غیر صریح در قرآن از آنها یاد شده است؛ مانند: مریم، هابیل و قارون.
 ۴. اعداد و اندازه: نام اعداد، اندازه‌ها و بها و قیمت، در این گروه ذکر شده است؛ مانند: سبعون، نقیر و دینار.
 ۵. اعضا و جوارح: افراد این گروه عبارت‌اند از: نام تمامی اعضا و جوارح انسان، اعم از عضوهای ابتدایی و عضوهای کنونی بدن که در قرآن ذکر شده است؛ مانند: بصر، امعا و مضغه.
 ۶. آسمان و کیهان: در این گروه، نام ستارگان، سیارات و کرات آسمانی و هر چیزی که به نوعی مرتبط با آسمان است، آمده است؛ اعم از اینکه به آن تصریح شده باشد و یا به صورت اشاره باشد؛ مانند: شعری، مریخ، سحاب و مطر.
 ۷. بتان: اسامی بت‌هایی که در قرآن ذکر شده، چه بت‌هایی که اعراب جاهلی می‌پرستیدند و چه بتانی که اقوام پیشین مانند قوم نوح می‌پرستیدند، در این قسمت قابل دستیابی است؛ مانند: سواع، بعل و عزی.
 ۸. بیماری و تندرستی: در این گروه، همان‌طور که از نامش پیداست، اسامی مرتبط با بیماری‌ها و تندرستی‌ها آمده است؛

قرآن، همراه با منابع در اختیار ما بود. آن‌گاه هر کجا که در منابع، شأن نزول و یا اشاره‌ای در باره آن وجود داشت، آن آیه مورد استفاده قرار می‌گرفت. بنابراین، اگر در آیه‌ای لفظ مبهمی وجود داشت، اما در منابع چیزی در مورد آن ذکر نشده بود، آن آیه مورد استفاده قرار نگرفته است.
ب. دامنه زبانی:
 با توجه به ارائه برنامه به دو زبان عربی و فارسی، از هر دو منابع فارسی و عربی بهره برده شده است.
ج. دامنه مذهبی:
 به اقتضای جامعیت برنامه، از آثار تفسیری شیعه و تفاسیر اهل سنت استفاده شده است.
دسته‌بندی موضوعی اعلام قرآن
 از ویژگی‌های مهم این برنامه، به دسته‌بندی اعلام قرآن به ۲۵ گروه می‌توان اشاره کرد. این گروه‌ها عبارت‌اند از:
 ۱. اسمای الهی: این گروه، به اسم جلاله الله و الرحمن اختصاص یافته است.
 ۲. اثاث: در این قسمت، نام اثاثیه منزل و وسایل مورد نیاز زندگی و دیگر اشیایی که در قرآن آمده، ذکر شده است؛ مانند: کأس، قلم و فلک.
 ۳. اشخاص: گروه اشخاص عبارت‌اند از نام

مناسبت با گروه‌های دیگر، در واقع، جاهای دیگر ذکر شده‌اند؛ مثلاً قرآن که به عنوان معجزه پیامبر خاتم(ص) است، در گروه کتاب‌ها آمده است.

۲۵. عناصر اربعه: اسامی آب، آتش، خاک و باد، در این بخش قابل دسترسی است؛ مانند: الماء، شَواظ، التراب و الريح.

بررسی نمونه‌ها

در پایان، برای آشنایی بیشتر با برنامه

اینکه دنیوی باشند یا اخروی و همچنین نام اجزای آنها، در این گروه آمده است؛ مانند: عدس، نخل، سدر، شجرة الزقوم و لینة.

و آشامیدنی‌های دنیوی و اخروی، اعم از بهشتی و جهنمی، در این گروه جمع آمده است؛ مانند: رطب، لبن، لحم طير و زقوم.

۱۵. دین: در این گروه، ادیان آسمانی و آیین‌های شرک و بت‌پرستی ذکر شده‌اند؛ مانند: اسلام و یهودیت.

۱۶. رنگ‌ها: این قسمت نیز در بردارنده تمامی رنگ‌هایی است که در قرآن از آنها یاد شده است؛ مانند: الأخضر، الأزرق و مدهامتان.

۱۷. زمان: گروه زمان، شامل زمان‌های روز، هفته، ماه، سال، زمان‌های گذشته و آینده می‌باشد؛ مانند: صبح، جمعه، رمضان، عام، يوم الظلة و يوم القيامة.

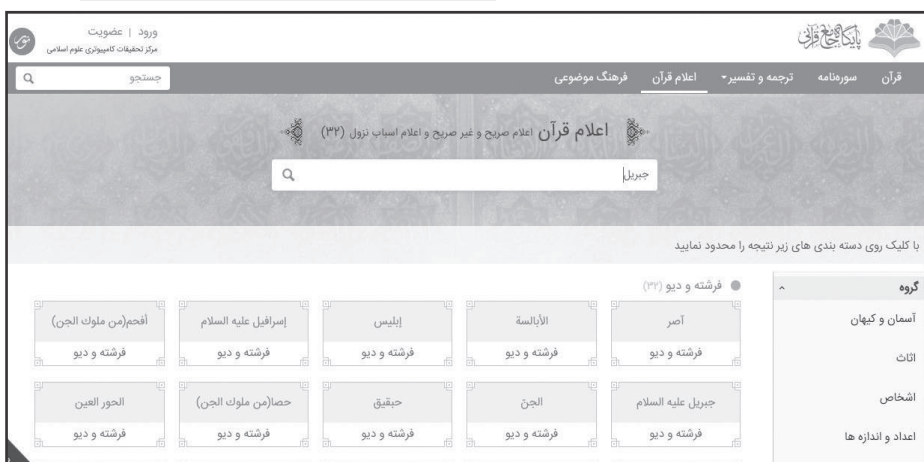
۱۸. عناصر و معادن: در این بخش، همه فلزاتی که در قرآن از آنها یاد شده و زیورآلاتی که از معدن استخراج می‌شوند، جمع شده است؛ مانند: قطر، ذهب و یاقوت.

۱۹. فرشته و دیو: اسمای فرشتگان، جنیان و حور و خادمان بهشتی، در این گروه قرار گرفته‌ند.

۲۰. قبیله و گروه؛ در اینجا، اسمای اقوام و قبایل پیشین، اقوام عرب و گروه‌ها آمده است؛ مانند: عاد، قریش و إخوة یوسف.

۲۱. کتاب‌ها: نام کتاب‌های آسمانی و اجزای آنها و صحیفه‌ها در این گروه ذکر شده است؛ مانند: قرآن، سوره نور، قرطاس و صحف ابراهیم.

۲۲. گیاهان: نام گیاهان و درختان، اعم از

به یک مثال اشاره می‌شود: با وارد کردن واژه «جبریل» در کادر جست‌وجو، مدخل «جبریل(علیه السلام)» پیشنهاد می‌شود. کاربر با انتخاب آن، به صفحه اختصاصی علم مذکور منتقل می‌شود. نخست مدخل «جبریل» در گروه فرشتگان

۲۳. لباس: اسامی پارچه‌ها و پوشیدنی‌ها، در این گروه آمده‌اند؛ مانند: حریر، جلابیب و نعلین.

۲۴. معجزات: در این قسمت، تعداد کمی از معجزات ذکر شده است؛ زیرا به جهت

معرفی می‌شود. سپس، در سه قسمت جداگانه اطلاعات لازم در اختیار قرار می‌گیرد. در قسمت «درباره» مقاله پژوهشی مرتبط با نشانی منابع تحقیق ارائه می‌گردد.

در قسمت «آیات»، همه آیات مرتبط با این مدخل (جبریل)، به ترتیب سوره‌های قرآن و ذکر آمار مجموعی (۱۹۲ آیه از ۴۷ سوره) و تفکیکی (بقره: ۶ آیه. آل عمران: ۵ آیه و...) قابل مشاهده است. با انتخاب هر آیه، دسترسی به ترجمه و تفسیر آن نیز فراهم می‌شود و بدین ترتیب، می‌توان گفت که امکان تحقیق عمیق مطلب در انبوهی از منابع تفسیری، به صورت یکجا برای کاربران آماده شده است.

تفاوت‌های زیر اشاره کرد:

۱. رابطه میان فرهنگ موضوعی و اعلام، عموم و خصوص من وجه است؛ یعنی عناوین بسیاری در هر دو بخش ذکر شده است؛ مانند: آدم (علیه السلام)؛ ولی برخی عنوان‌ها، تنها در اعلام ذکر شده است و در فرهنگ موضوعی نیامده است؛ مانند: هبل. بعضی عناوین نیز در فرهنگ موضوعی آمده و در اعلام مذکور نیست؛ مانند حکم.

۲. در اعلام قرآن، هر مدخل دارای مقاله مستقلی می‌باشد که اطلاعات لازم را در باره آن ارائه می‌کند؛ ولی در فرهنگ موضوعی، مدخل‌ها فاقد مقاله‌اند.

و در قسمت «اعلام مرتبط»، مدخل‌های «الملائكة» (فرشتگان: ۴۰۷ آیه)، «بلقیس» (اشخاص: ۶۳ آیه) و... با ذکر تعداد آیات و نام گروه مشاهده می‌شود و با انتخاب هر یک، می‌توان اطلاعات آن را دریافت کرد.

مقایسه اعلام قرآن و فرهنگ موضوعی
بخش دیگر پایگاه جامع قرآن، فرهنگ موضوعی قرآن است. در نگاه نخست، تشابه این دو بخش ممکن است وجه تمایز آنها را در سایه قرار دهد؛ اما با توجه به محتوای ارائه‌شده در هر دو بخش، می‌توان به

۳. مدخل‌ها در فرهنگ موضوعی، به فراخور تعداد آیات، دارای ریزموضوعات است؛ ولی در اعلام این ویژگی نیست و تنها مدخل با آیات مرتبط شده است؛ مثلاً مدخل «ابراهیم (علیه السلام)» در فرهنگ موضوعی مشتمل بر حدود دویست ریزموضوع است؛ در حالی که همین مدخل در اعلام، بدون این ویژگی است.

۴. ویژگی دیگر در اعلام قرآن، اعلام مرتبط یا سیستم ارتباطات بین مداخل است. این ویژگی مهم، در فرهنگ موضوعی دیده نمی‌شود.

خاتمه

سخن پایانی اینکه اگرچه اعلام قرآن در پایگاه جامع قرآن دارای مزایای قابل توجهی است، اما قابلیت ارتقا و تکمیل هرچه بیشتر را داراست. در این راستا پیشنهاد می‌شود:

۱. اعلام در سه گروه اعلام مصرح، اعلام مبهم و اعلام اسباب نزول دسته‌بندی شده و در پایگاه منعکس شود.

۲. برای پیشگیری از سردرگمی کاربر در امر پژوهش، مداخل مشترک در بخش اعلام و فرهنگ موضوعی به یکدیگر مرتبط شوند. با این اقدام، کاربر با مراجعه به یک عنوان در هر کدام از این دو بخش، به همان عنوان در بخش دیگر هدایت شده، مقصود خود را به طور کامل در پایگاه می‌یابد.

۳. به ازای هر علم، پیوند مناسب به مقالات «پایگاه نور مگز» و منابع «پایگاه نور لایب» ایجاد شود تا دسترسی به اطلاعات تکمیلی، تسهیل و تسریع شود.

امید که پایگاه جامع قرآن، همواره راه رشد و تکامل خود را ببیند و سرآمد پایگاه‌های قرآنی در عالم اسلام باشد. ■

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. تهانوی، محمدعلی بن علی. ۱۹۹۶. کشف اصطلاحات الفنون. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون. اول.
۳. جرمی، ابراهیم. ۱۴۲۲. معجم علوم القرآن. دمشق: دار القلم.
۴. زرکش‌ی، محمد بن بهادر. ۱۴۱۰. البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دار المعرفة.
۵. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. ۱۴۲۱. الإلتقان فی علوم القرآن. بیروت: دار الكتاب العربی.
۶. مرکز فرهنگ و معارف قرآن. ۱۳۸۵. اعلام قرآن از دائرة المعارف قرآن کریم. قم: بوستان کتاب قم.